

**Economic reclamation of Azov steppes
as a factor of Zaporozhian-Don mutual relations in 1734-1775**

The stabilization of borders in Azov area and gradual population of it have resulted in including of region to the economic system of the Zaporozhian and Don armies. The economic perspective concerning the reclamation of lands often became a cause for arising of conflicts between Zaporozhian and Don Cossacks. As the result there was a fight for owning the lands which also showed the changes of the internal-economic systems of Cossack armies.

УДК 94(477.7):357.1-058.22“17”

Дмитро Сень

**„КОРДОН” та „ІДЕНТИЧНІСТЬ”: КОЗАЦЬКІ СПІЛЬНОТИ
ПРИЧОРНОМОР'Я НАПРИКІНЦІ XVIII ст.
(Історичний досвід і нові практики)**

Стаття присвячена трансформаціям козацьких спільнот Причорномор'я в другій половині XVIII ст., рухливість яких змінювала конфігурацію прикордонних ліній Російської імперії. У центрі уваги автора три спільноти – козаки-чорноморці, козаки-некрасівці та задунайські запорожці.

У новітній історіографії з'являється все більше досліджень, парадигма яких – багатовекторність розвитку козацьких співтовариств, застосування в дослідженні перспективних методик, відмова від “державоцентризму” при реконструкції минулого козацтва¹⁵⁸. Це тим більше важливо, що в історії козацтва знаходимо усе більше підтверджень тій тезі, що це явище не є породження винятково російської історії і подій розвитку Російської держави. Відмовлення від такого застарілого (мало пояснюючого) підходу, імовірно, може привести наукове співтовариство до розвитку проблемного поля козакознавства, подальшого залучення історії козацтва у вивчення міжнародних відносин, наприклад, на Північному Кавказі, басейні Чорного моря. Не менш важлива і перспективна подальша розробка самостійної наукової проблеми - "Козацтво у відносинах з мусульманськими державами Причорномор'я", де є ґрунтовний досвід як в українській, так і російській історіографії¹⁵⁹.

¹⁵⁸ Barrett M. At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700-1860. – Boulder Colo, 1999; Бюк Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска: поиски убежища на Северном Кавказе // Восток. – 2001. – №4. – С. 30-38; Миняков Н. А. К истории раскола Русской Православной Церкви (малоизвестный эпизод из прошлого донского казачества) // За стroyкой учебника истории: уч. пос. – Ростов н/Д, 1995. – С.26-46; Усенко О.Г. Начальная история Кубанского казачества (1692-1708 гг.) // Из архива тверских историков: сб. науч. тр. – Тверь, 2000. – Вып. 2. – С.63-77; Королев В.Н. Босфорская война. – Ростов на/Д, 2002; Сень Д.В. Кубанское казачество: условия пополнения и развития (К вопросу о генезисе и развитии ранних казачьих сообществ) // Социальная организация и обычное право: материалы науч. конф. (г. Краснодар, 24-26 августа 2000 г.). – Краснодар, 2001. – С. 193-214; Його ж. “У якого царя живем, тому і служим...” // Родина. Російський історический ілюстрированный журнал. – 2004. – №5. – С.73-76.

¹⁵⁹ Бачинська О.А. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Вип.3.; Сень Д.В. Козацтво Дону і Північно-Західного Кавказу

Розробка цього напрямку здається методологічно важливою за декількох обставин:

- виводить дослідників на розуміння особливостей керування обома континентальними імперіями (Росією і Туреччиною) своїми прикордонними територіями, де канон був тісно зв'язаний із практиками імпровізації. У цілому подібне вивчення має саме пряме відношення до полеміки навколо визначення можливостей для порівняння континентальних імперій, що мали, “незважаючи на наявність різних типів границь... загальні екологічні і культурні особливості, що сформувалися в процесі створення імперій на початку Нового часу і продовжували розвиватися до їхнього розпаду...”¹⁶⁰;

- сприяє вивченню козацтва як спільноти (нерідко - фронтірної спільноти або співтовариств), що протистоїть (цінностно не сприймаючи) факту/фактору просування лінійних кордонів держави, встановлення *de jure* установлених демаркаційних ліній, інших характеристик лінійного кордону. В реальності, пише А. Рібер, “прикордонні лінії... схильні бути скоріше пористими, ніж непроникними”, пересіченими кочівниками, розбійниками, контрабандистами, прочанами¹⁶¹. Звідси витікають додаткові підстави для ліквідації твердої дихотомії з вивчення козацтва в парадигмі – “слуги государеві/бунтарі-руйнівники”;

- розвиває змістовну дискусійність тези про можливості порівнянні рівня статусу в козацькому середовищі російського царя і турецького султана; при цьому, здається, сама постановка проблеми - про пошуки козаками інших, ніж царсько-імператорська Росія, векторів тяжіння (персоніфікована, можливо, в особі мусульманських государів), логічно виникає з різноманіття невоєнних форм співробітництва донських, запорозьких, кубанських (Кубанське ханське козацьке військо) козаків з Гіреями та Османами;

- формує емпіричну основу для вивчення питання про актуалізацію пошуків/зміни козаками ідентичності(-ей) (сукупності статусів), пов'язаної з життєвими обставинами, що змінилися - які, власне кажучи, і містять у собі стимули до зміни ідентичності. На прикладі декількох козацьких спільнот XVIII ст. можна чудово

в кінці XVII–XVIII ст.: практики взаємовідносин прикордонних спільнот з мусульманськими державами Причорномор'я // Український історичний збірник; гол. ред. Т. Чухліб. – К., 2007. – Вип.10; Могульова С.М. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – №2; Мільчев В.І. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т.1.

¹⁶⁰ Рібер А. Сравнивая континентальные империи // Российская империя в сравнительной перспективе: сб. ст. – М., 2004. – С.55.

¹⁶¹ Рібер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно исторический подход // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст (Б-ка ж-ла “Ab imperio”). – Казань, 2004. – С.199.

проілюструвати думку відомого ученого Ф. Барта про те, що, змінюючи ідентичність (наприклад, на підставах підданства) “людина може, роблячи те саме, одержати набагато більш високий результат, вимірюваний за іншою, що стає в цьому випадку релевантною, шкалою”¹⁶². Даному сюжетові автор має намір присвятити окрему роботу.

У цілому вважаємо, що для розуміння історичної ситуації в усій її повноті (перебування некрасівських козаків, козаків-чорноморців, задунайських запорожців у межах Росії й Османської імперії, також прикордонному просторі імперій) необхідно в якості “оптичного приладу”, зверненого в минуле, використовувати не лише “російське”, але і “турецьке дзеркало” - імовірно, унаслідок чого козацька проблематика (звичайно, головним чином стосовно до подій XVI-XVIII ст.) одержить підстави для найперспективнішого вивчення.

Конкретизуючи характеристики козацьких спільнот Причорномор'я другої половини XVIII ст., слід зазначити, що, звичайно, вони не вичерпуються зверненням до історії кубанських козаків-некрасовців, що масово залишають Правобережну Кубань наприкінці 1770-х рр.¹⁶³ Втім, невелика група цих козаків зуміла в підсумку швидко освоїтися у фронтірному просторі Закубання, причому, що примітно, деяке число “закубанських” некрасовців прибуло сюди з Анатолії. Центром тяжіння для багатьох слов'ян, в тому числі козаків-некрасовців і липован, стає турецька Анапа. Опосередковано ситуація досить сприятливого проживання в Закубанні цих “зрадників” впливала і на настрої в середовищі чорноморських козаків. Недарма вже незабаром після масового переселення ЧКВ на Правобережну Кубань наприкінці XVIII ст., військово командування ініціює письмову заборону на зносини чорноморців із закубанськими липованами¹⁶⁴. Не менш обережно ставилося командування в період, наприклад, російсько-турецької війни 1787-1791 рр., до контактів козаків чорноморців із “турецькими запорожцями”, проблему повернення яких у Росію курирував особисто Г.Потьомкін¹⁶⁵. Нерідкі були випадки переходу чорноморців у стан учорашніх товаришів-січовиків - чудова за своєю виразністю картина подій на Дунаї (з описом спільних бенкетів представників обох груп) представлена в рапорті старшини Лисенко (з полку Кордовського) на ім'я З. Чепіги від 8 травня 1791 р.¹⁶⁶

¹⁶² Барт Ф. Введение // Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий; под ред. Ф. Барта. - М., 2006. - С.30.

¹⁶³ Сень Д.В. “Войско Кубанское Игнатово Кавказское”: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. - конец 1920-х гг.). 2-е изд., испр. и доп. - Краснодар, 2002. - С.104-112.

¹⁶⁴ Державний архів Краснодарського краю (далі - ДАКК). - Ф.249. - Оп.1. - Спр.216. - Арх.3.

¹⁶⁵ Про його можливу мотивацію інтересу до козацтва див.: 8. Сень Д.В. Воображаемая география в дискурсе империй: из истории “русификации” Причерноморья в конце 18 века // Україна в Центрально-Східній Європі. - Вып.7. - К.: ИИУ НАНУ, 2007. - С.345-362.

¹⁶⁶ ДАКК. - Ф.249. - Оп.1. - Спр.22. - Арх.37-37 зв.

В 1793 р. у Чорноморії відбулась справа “Малого-Мазанова”¹⁶⁷, що тривала довгі місяці і привернула до себе увагу як турецької влади в Анапі, так і вищого керівництва російської адміністрації Тавриди. З факту затримання чорноморцями “закубанського” некрасівця А. Мазанова і втечі з полону чорноморського козака П. Малого (раніше захопленого тим же А. Мазановим) розвиток одержала історія з втечею чорноморських козаків у Закубання, факт якого захотіла приховати військова старшина. Мазанова катували, про що він зумів розповісти лише у Феодосійському повітовому суді, причому один із головних свідків з цієї справи – Петро Малий, зненацька і “вчасно” помер; як написано у документі – “волею Божьею помре”. Феодосійський повітовий суд не вважав переконливими факти, зібрані проти Мазанова в Чорноморії і, більш того, узяв до відома його слова про змушений характер його свідчень¹⁶⁸. У підсумку А. Мазанова саме за недоведеністю обвинувачень (хоча сам факт затримання Малого нікуди не діти, він мав місце) відправили до Анапи. Історія ця примітна насамперед тим, що показує внутрішню неоднорідність процесів адаптації нових слов'янських поселенців Кубані (солдат і козаків), що прийшли сюди з волі імперії, але неговтих (нездодних) прийняти уніфікацію соціальної поведінки як російських підданих. З іншого боку, перед чорноморцями поставав неприємний для місцевої російської адміністрації приклад збереження за некрасовцями під егідою Османів багатьох козацьких “вольностей”¹⁶⁹. Нерідко траплялося так, що на захист некрасовців ставав сам Анапський паша, який визнавав козаків турецькопідданими; за скаргами якого Таврійський віце-губернатор ставив за обов'язок військовому командуванню чинити розслідування щодо відшукання нібито викрадених чорноморцями “ігнат-козаків”.

У цілому не підлягає сумнівам факт, що практики відносин козаків регіону з Османською імперією (адміністрація турецької Анапи) розвивалися і після появи тут чорноморських козаків, що активно реагували на стан фронтірного простору в Північно-Східному Причорномор'ї. Втеча їх у Закубання до черкесів і в Анапу заохочувалося кожним пашею, які очолювали турецьку адміністрацію в Анапі аж до 1820-х рр. Так, 5 травня 1820 р. в Анапу втекли козаки ЧКВ М. Безпалій, А. Чорний, А. Новаченко, а також “денщик Таманського гарнізонного полку Бабиченко”, що не були повернені Росії ще в 1822 р.¹²

Зазначимо, що ці факти не були одиничними, впливаючи на загальне соціальне тло в Чорноморії, закріплюючи в народній свідомості за цими придбаннями Росії в Причорномор'ї статус

¹⁶⁷ Там само. – Спр. 258 (майже вся справа, що складається з багатьох десятків аркушів, присвячена цьому сюжетові).

¹⁶⁸ Там само. – Арк. 59-59 зв.

¹⁶⁹ Там само. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.1-1 зв.

вільних від кріпосного права земель. З іншого боку, не слід забувати про амбівалентність цих оцінок, оскільки цей “чужий” у недавньому минулому простір віддачував самих чорноморських козаків, які чинили опір зусиллям військової влади з організації, наприклад, розвідувальної місії на Кубань представника Чорноморського козацького війська М. Гулика навесні 1792 р.¹⁷⁰ Вплив закубанського фронтира не можна, звичайно, зводити до абсолютизації впливу турецької Анапи (а також вплив черкесів), але звертає на себе увага наступне: козаки-чорноморці найчастіше прагнули актуалізувати свій статус “перебіжчика” саме в Анапі. Так, у листі А. Головатого отаманові чорноморців З. Чепізі від 31 грудня 1796 р. повідомлялося про те, що втекли в Анапу козаки (від будівельних робіт при флотилії), про що просили, і що найцікавіше, анапський паша відправив їх у селище Дунавець (Європейська Туреччина), як відомо, населене в той час козаками-некрасівцями. Примітно, що ці козаки виявляли бажання прийняти мусульманство¹⁷¹, але паша усе-таки відмовився - не без тиску з боку З. Чепіги та С. Жегулина - таврійського губернатора; і тоді втікачі вважали за можливе бігти до “прибережних черкесів”.

Схожа ситуація сталася в 1795 р., коли в Анапу ж втекли козаки-чорноморці, причому турецька адміністрація і їх не поспішала повертати. Ще в 1795 р. російський шпигун повідомляв з Анапи, що там знаходиться “тепер усіх 31 чоловік ваших чорноморців (втікачів – Д. С.) і два єгері і щодня працюють у паші в прихованих місцях”¹⁷². Посланці чорноморців відправилися в Анапу, але в присутності їхній, а також самого паші Сеїда Мустафи, 26 козаків відмовилися повертатися, також побажавши прийняти “магоме-танський закон”. Звичайно, можна припустити, що тиск турків був визначальним, але такий підхід малопродуктивний – подібні ситуації мали місце й у майбутньому, причому, повторимося, навряд чи не починаючи з самого переселення на Тамань чорноморців у 1792 р. Відзначимо також, що всі ці утікачі виявилися “прийняті” ефенді, чиновником в Анапі, що діяв, звичайно, за згодою паші і що гадав відправити цих козаків на судах до Анатолії. При цьому з контексту документа не випливає, що мова йде про якийсь обман з боку “підступних османів”. Звертає на себе увага і той факт, що паша виявив бажання влаштувати долю ще шести чорноморців, викрадених абазинцями, звичайно, теж за умови переходу їхнього у мусульманство. Всупереч цьому, представникам Чорноморського війська доручалося, у випадку видачі керівництва утікачів (особливо наполягаючи на видачі проводиря – С. Пуриса) – зв’язати їм усім руки, перепровадивши на російську сторону з великою обережністю.

¹⁷⁰ ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 8-8 зв., 32 та ін.

¹⁷¹ Там само. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 97 зв.

¹⁷² Там само. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1.

Уявляється важливим надалі простежити відносини між “старими” чорноморськими козаками і “перетвореними” у те ж військо недавніми вихідцями з числа “невірних запорожців”, що прибували в Чорноморю ще в 1810 р.¹⁷³ До слова сказати, непростим було ставлення “турецьких запорожців” до “виходів” у Росію, у цілому далеке від ідилічної картини умовляння запорожців у викладі З. Чепеги за 1788 р. - коли два козаки за його слів про “вихід” розплакалися¹⁷⁴. Звичайно, прямі домовленості навряд могли подіяти на все співтовариство запорожців, якого нараховувалось, за деякими даними 1788 р. “тисяч до чотирьох”, у відношенні до яких Й. Дерібас радив у 1790 р. З. Чепізі: “...але при всьому їх (запорожців – Д.С.) зовнішньому до нас доброму поводженню досить остерігайтеся в розмовах з ними, а паче в поводженні”. В ті роки запорожці - активні учасники російсько-турецької війни, що створили чимало проблем, поряд з некрасівцями, різним російським з’єднанням. Про “некрасівців самого хана” говорив у 1791 р. турецький запорожець своєму братові, що служив тоді у чорноморців¹⁷⁵. У травні 1791 р. цей хан, наприклад, знаходився разом з Осман-пашею у фортеці Бабадаг, маючи можливість контролювати некрасівців і, ймовірно, ставити їм оперативні завдання. Так, із травневих показань запорожця Н. Байди за 1791 р. випливає, що “загін татар і некрасівців утримують пікет при Бештепе (неподалік від лиману Разін – Д.С.) біля того місця, де розходитья Георгіївський рукав із Сулінським, і самі роблять роз’їзди до Тульчі”¹⁷⁶. У ті ж дії були втягнуті і “невірні запорожці”, кіннота і піхота яких у цей час знаходилася в Громоклії біля Бабадага; “і тримають пікет, змінюючи людей щотижнево числом до 50-ти”¹⁷⁷. Влітку того самого року некрасівці брали активну участь у битві під Бабадагом, діючи в союзі з турками і запорожцями¹⁷⁸. У будь-якому випадку перед нами - суперечлива картина; з одного боку - безсумнівна активна особиста позиція запорожців, що виконали, до речі, адресний наказ султана Абдул-Хаміда I про участь у війні з Росією; їхні розповіді про довге, отже - навряд чи в режимі репресій з боку турків – проживання, наприклад, в Очакові після ліквідації Запорозької Січі¹⁷⁹. З іншого боку - бажання частини перейти в російське підданство, “але утримувані силою, а більш хитрістю старих козаків”¹⁸⁰.

Перед науковцями, таким чином, стоїть відразу кілька задач при вивченні питань, пов’язаних з адаптаційними практиками козацьких спільнот Причорномор’я в умовах трансформації прикордонних конфігурацій в регіоні наприкінці XVIII ст. Серед

¹⁷³ ДАКК. – Ф.249. – Оп.1. – Спр.598. – Арк.5.

¹⁷⁴ Там само. – Спр.22. – Арк.4.

¹⁷⁵ Там само. – Спр.140. – Арк.1 зв.

¹⁷⁶ Там само. – Спр.22. – Арк.25 зв.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Там само. – Спр. 140. – Арк. 1-1 зв.

¹⁷⁹ Там само. – Спр. 223. – Арк.24 зв.

¹⁸⁰ ДАКК. – Спр. 22. – Арк.25 зв.

них можна виділити вивчення динаміки масової свідомості козаків, що часто бачили в державі погрозу “козацькій звичаєвості”, питання про конфлікт поколінь і інші зникнення однорівневої козацької спільноти (вибірка в цілому – козаки-некрасівці, козаки-чорноморці, “турецькі запорожці”), роль козацьких еліт (“культурні агенти”) у процесах подолання масових уявлень про Інше і Чуже, місце і роль державних механізмів, реалізованих у державі (наприклад, через еліти - адміністраторів, військових та ін.) у процесах визначення козацькими групами своєї демографічної, економічної перспективи.

Основа тому - наявні історіографічні розробки представників радянської історичної науки, сучасних учених, насамперед - українських¹⁸¹; а також - евристична робота в архівах Турецької Республіки, насамперед - Başbakanlık Osmanlı Arşivi та Торкарі Sarayı Müzesi Arşivi.

Dmytro Sen'

“The border” and “the identity”: the Cossack communities in Black Sea Region at the end of XVIII c. (the historical experience and new practices)

The article is devoted to the question on transformation of the Cossack communities in Black Sea Region in the second half of XVIII century, that had the influence on changes of frontiers of Russian empire. The main author's attention was paid to the three mentioned communities: to Cossacks of Chernomors'ke (North Black Sea region) Army, Nekrasov Cossacks and former Zaporozhian Cossacks in Danube area.

УДК 94(477.7):314.7“17”

Елена Белова

**МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ІЗ ПРИДУНАЙСЬКИХ КНЯЗІВСТВ
НА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у XVIII ст.**

У статті на основі архівних і опублікованих матеріалів показано основні моменти переселень населення з Придунайських князівств на південно-українські землі у XVIII ст., зокрема до земель Нової Сербії. З'ясовано зміну політики Російської імперії у питанні заселення Північного Причорномор'я.

У наслідок поглиблення військового конфлікту з Османською імперією, прагнення залучити провінції Російської держави в загальноросійський політичний, економічний, духовний процеси, відбувалися і помітні зміни в міграційній політиці в територіях України. Самі жителі з Османської імперії розглядали, здебільшого,

¹⁸¹ Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України (1775-1869). – Одеса, 1995; Бачинський А.Д. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини. – Вип.6: З історії та етнографії росіян Одещини. – Одеса, 1995; Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828: Іст.-документальний нарис. – Одеса, 1994; Мильчев В.І. Дискусія о времени появления некрасовцев в Северо-Западном Причерноморье в свете документов Российского государственного архива древних актов // Липоване: история и культура русских-старообрядцев; ред.-сост. А.А. Пригарин. – Одесса, 2005. – Вып.2.